

— Габо! — гукнув він до візника... І четверик поволи смиконув балагулу...

III

«Чому це я примаю саквояжика на колінах?» — прийшло на думку Шешелеві, коли він відчув, що паракнувся попилицею об крайок піддашку — залинала балагули... Виходить, вона вже рушила, виходить, що вже ніч пройшла... Хто тут сидить біля нього й навпроти... Так тісно!... А коли тут їде який шпик? Він же відразу пізнає!...

Шешель зморщив для більшої суворости брови, розкрив очі й поважно почав озирапатися навкруги, ніби шукаючи місця, де-б покласти свого саквояжика, від якого охляли руки, одубіли коліна...

Дванадцяттеро очей зорило за ним... Умить сусід посунувся, запобігливо усміхнувся і, вклоняючись, поторхав рукою звільнене місце...

«Сарпи... опі двоє, що бачив їх на диліжа.совому постої, та проє невідомих...»

Вони легко зідхнули, коли Шешель поклав свого саквояжика... Вони тепер були спокійні, бо-ж коліна «уруса»-урядовця позбавилися такого пягару. Що кожен із них тримав на руках якісь незграбні важенькі валізи, то пусте — вони-ж сарпи, а то — урус...

Сивенький сарт, візаві, потер рукав об рукав і обережно, немов торкаючись тендітної рослини, витер коліно Шешеля, де семишником припаялася пиляка...

Шешель кивком подякував тому... У сарта радістю розповзлося обличчя. Його молодий сусід, вилощений спекою у бронзу, щоб виявити своє поваження, хупко нахилився до саквояжика й мизинцем зручно збив

додолю соломинку, що нахабно вчепилася до валізки «уруса»... Шешелів сусід посунувся ще далі, потиснувши своїх приятелів на ослінчику, щоб дати більше місця саквояжикові...

«Ні, шпиків нема» — поклав собі Шешель. — «Бач, як запобігливо всі клопочуться, бач, як приписалися всі, підобравши навіть коліна, щоб зручно було йому сидіти».

Шешель задоволено простягнув ноги, відхилився корпусом на спинку сидала й заплющив очі...

«Хай думають, що він спомлений, що він хоче відпочивати».

Сарпи принишкли зовсім... А самий крайній перекинувся до візника, щось залопотав, і той перестав хрипіти на своїх ледачих коней; він лише спиха причмокував на них та лагідно ляскав їх віжками...

«Куди - ж це я їду?» — метекував Шешель... — «Чи довго буде їхати ця балагула?... Коли - б довше! Що за місто чи село, де я приїду, що далі робитиму?..»

Його думки сприбали радіо-іскорками, сприбала по вибоях нерівного, кам'януватого шляху балагула...

«Яка шкода, що я не міг добутися до того невідомого помешкання за адресою... А тепер сам без стерна й вказівок: куди далі і як далі?»

Він згадав, що у нього лишилася всього одна десятка грошей... Чи надовго вистачить її? Ставало моторошно... його коліна вхопили дріжаки... вони почали проймаєти все єство... Але що він міг розкинути розумом?... Все плуталося в його голові... Серце його калатало... Він навіть почав жахатися, що це калатання почують подорожні... Та яке щастя, ніхто з них не наслідився з ним заговорити... Певне, вони добрі люди... «Ну що - ж» — почав він заспокоювати

свої розладовані нерви — «коли цей народ такий добрий, певне, вони зможуть допомогти мені... Оп наважуся й розповім, що я зовсім не урядовець і нічого їм мене жахатися, що я зовсім навпаки... Що я теж жахаюсь урядовців і пікаю від них...»

Спрямована в цей бік думка припишкла; солодка надія запанувала в серці, що сильніше, але рівно почало штурхати кров по організмові...

Що навкруги спека випалила всяку рослинку, що пелюсточки сиропливих дерев неприпомно повисли в тіні віп, що розпечений дикий камінь, посіяний навкруги, пашить вогнем і виїдає вогкість у глибінх землі, що коні ледве плентаються під такою спекою, а люди, мов примари, шалабудять — нічого цього не помічав Шешель... Він навіть не встав пром'япися на відпочинку, де з півдня підгодовували коней, а подоріжні сиділи в холодочку постоялої чайхани та, попоївши, попивали чай з однієї п'яли... Він навіть не почув голоду... і лише, коли доброзичливі подорожні послали йому диню, перепічку та в спеціально вимитій п'ялі — чаю, він миттю все це покінчив і відчув нові сили. Йому стало веселіше... навіть заманулося піти туди, до сарпів, і приязно з ними побалакаати. Але він спримався: хто ж зна, хто ще там є за люди...

Він солодко спав, коли диліжанс під'їздив до якогось міста...

Шешель відчув обережне штовхання.

Біля нього вже нікого не було, а незнайомий сарп зазирає до балагули, чемно прогомівши:

— Вже приїхали, ваш благородь!

Щось болісно різнуло всередині. Шешель полохливо зиркнув у бік саквояжика — його не було.

— Ми одні саквояж на постої, — вклонився сарп...

Од серця одлягло... Миптю виліз із балагули, що самітно стояла серед двору.

У просторій світлиці на канані лежав його саквояжик.

«Треба швидше фарбиться» — майнула думка. — І він попрохав води вимитися...

«Чи зауважить сарп, що мої брови, голова стали чорнішими? — міркував Шешель, поглядаючи до свого маленького люстерка... — Але як-же тепер? Питати цього службовця диліжансової контори, що воно за місто?... Ніколи!...» — Вийшов надвір.

Сарп'янське місто. Саманові хатки з рівними дахами, поєднані самановими спінами - парканами, викручували вузькі вулички. Ті-ж сарпи, що ото в Джелал-абаді, сарпята в довгополих халамидах, запнуті чадрами жіночі постаті.

Безт'ямно йшов і йшов, не помічаючи нікого, нічого... До скроні стукало: де це я? що далі?

Промигтіли знайомі письмена... Школа... Вивіска по-руськи... Руський будинок!..

Там повинен бути вчителі... колега... Є причіпка... Зайшов просто познайомитися... Чого тут?.. Так, на вакації... Адже зараз час вакацій для вчителів... Був у родича в Джелал...

Серце трипотіло, коли брався за держак дверей...

Його кроки лунко запупцяли серед порожньої вкритої пилом школи.

Низенький з приписнуптим лобом чоловігя висунувся з дверей і, опетерівши, дивився на Шешеля. Він незграбно замепушився, потупцявся на місці.

— Я... той, добридень, колего,— приглушеним голо-
сом звернувся Шешель до вчителя...

Обличчя «колеги» знову стало сонним... Його при-
шелепуватий вигляд щось міркував, коли ця пришелепи-
ва взагалі могла щось міркувати: «Певне, бреше, ирод!—
приїхав інспектувати або хоче перейти на моє місце»...

Він вайлакувато почав розповідати про те, що туп
майже зовсім нема руських, лише сарти, а далі до Алаю
киргизи з своїм кумисом... Правда, за кільканадцять
кілометрів є виключно руські й «хохлацькі» села...
Варто туди поїхати... О, там, напевне, інтересно
буде!..

Шешель ковтав його оповідання, як зголоднілий
крихти хліба. Він, звичайно, поїде туди, неодмінно...
От тільки грошей не вистачає— злодії на спанції
випягли!.. Ох, ці сарти!.. Певне, великі злодюги?!

Вчитель порадив піти до землеміра... той, напевне,
може позичити— добряга, та й дружина теж: старі,
гроші великі заробляють... Де їм подіти їх?.. Вчи-
шель розповів навіть, як пройти туди.

«Так, це, певне, і є... Садочок, а серед нього черво-
ний цегляний будиночок... Проклятуще сумління! Ну,
чого ото так ляжливо? Хіба я злодій який?.. Не
підумай ж я красити?!»

Огрядна особа, дружина землеміра, пані Труду-
ліва, не знала, що його робити— чи зараз будити, чи
пождати...

«Чоловік так любить відпочити по обіді... Ба, як
хропе!.. Не турбуйтеся!.. Не треба й вашого годин-
ника у заклад... Ви матимете гроші... Зі всяким
буває нещастя». Вона, не вгаваючи, заклопотано бігала
з веранди, де сидів за столом Шешель, до покоїв

і тягала на стіл різну справу, ласощі — пиріжки, якесь печиво, конфітуру, прянички... Бо-ж він з дороги!..

Шешель уже забув, що він втікає... Він так приємно себе почував тепер.

— О-о-о-о! — прокрехтів хрипким зі сну голосом господар, спавши на порозі до веранди.

— Оце чудесно!.. А мені снився, ніби гостей, гостей наїхало!.. Ну, давайте почоломкаємося! — спустив він до Шешеля. — Хіба не варто?!

Шешель розгублено, немов маріонетка, дав себе розцілювати, покрутити на всі боки... Він поклав свою долю на «що буде».

— Ви уявляєте собі, юначе, що означає не бачити свіжої руської людини цілими місяцями, доки не поїдеш де до Ташкенту, Андіжану?

— Хе! — протягнув він руку до шешелевого кашкета, — що за околя у вас? Хіба-ж учителі зелені носять? — І господар загадково подивився на черешню, що своїми хрястами ягід звисла до веранди...

Шешель нічого не пам'яв. Він відчував, як ґрунт під ним валився. Той щось знає... Певне, карпуз не такого фасону, що повинні носити вчителі... Його мозок прожогом хвилясто почав щось нищпорити по своїм клітинам, виволуючи яку-будь думку, якесь виправдання...

— Та бачте, коли починав учителювати, не знав, який треба, а купивши — не мінятимеш-же...

— Мда... старенький кашкетик... — задумливо промимрив господар.

— Так, кажете, вже два роки вчителюєте... А про те що-ж я вас допитую, мов слідчий!.. Феся! — звернувся він до дружини. — А ну, лишень добудь нам настоечки та ще чогось, вип'ємо з дорогим гостем.

Зціплене лещатами Шешелеве горло відпустило. Він випер спітніле чоло і приневолено засміявся.

Кремезний землемір зиркнув на гостя своїми добрячими, лагідними очима і продовжував:

— Нічого, Павле Михайловичу... Адже так вас?.. Гроші вкрадено, кажете? Ех ви, чупирадло! Ви о-тако-о, як я ховаю!... І землемір тут-же почав демонструвати свого мистцю знятого чобота, де він за підклейкою халяви ховає сам...

— О, бачте, — показав він випягнутими з таємної халявної кешені двома білетами по сто карбованців.

— Молодість, досвіду нема! — докірливо прокрекпав він, взуваючи чобіт.

Випивши пару чарок, Шешель відчув себе якимсь чудним. Йому вже нічого не було спрашно. Навіть коли-б спало відомо, хто він, йому байдуже. Чудна річ опа вишнівка. Він ніколи не пив. Він згадав хлоп'ячі роки, коли він, 9-літній хлопець, випив чарку горілки і його спало нудити все на світі... З того часу він гидував нею. Тепер, коли він випив претю, йому навіть було байдуже, що тут у місті є ще земський суддя і один адвокат, про яких землемір розповів усякі вигадки... Хоч-би там і жандарі були, то Шешелю тепер наплювати! Йому так було добре з цим добрячим Іваном Пепровичем.

— Ба!.. Осб і наш правник! — гукнув землемір, кинувши через плече Шешеля. — А у нас гість! От радість!..

— Ні, ви уявляєте собі, Іване Пепровичу — німці почали стріляти кулями дум-дум! — заклопотано пряс той газетою.

Він, навіть не глянувши на Шешеля, протягнув йому руку, спорожнив одразу дві чарки й сів до столу...

— Єдиний вихід — це треба всіх полонених попритуїти... Тоді відразу ця німецька сволопа спинить своє звірство. Хіба то війна — розривними кулями стріляти?! — нервово репетував адвокат.

— Та покиньте німців — хай їм дідько! Осб гість із самої що не-на-є Європейської Росії прибув... Та й про війну може краще вашого «Руського Слова» розповісти...

Адвокат ще випив пару чарок і захоплено почав пріпати Шешелеву руку. Він ніби зараз лише звернув на нього увагу. Лише тепер він почав його розпитувати про війну, «про культуру», що там, у центрі, бо тут вони серед дикунів, вонючих сарпів живуть... І, не чекаючи відповіди, почав розповідати Шешелеві всі, що знав, анекдоти.

За короткий час Шешель довідався про все... Про те, що в земського є дві доньки, котрі ніяк не знайдуть собі женихів; про суддю, що поїхав на повіт до сарпів поповнити свої кешені, щоб знову після приїзду засісти за «шмендефер» і програпи до шеляга земському або Івану Пепровичу, котрим везе, як дідькам...

— Одним словом, — заявив землемір, — ми не пустимо Павла Михайловича ні на які його оглядини киргизьких станиць та руських колоній... Ми його оженимо тут... Оп радіпиме земський! — вигукнув землемір, задоволено ляскаючи себе по халявах...

Його дружина теж приємно усміхалася й потакувала чоловікові.

— Знаєте що? — підвівся адвокат. Він підніс чарку догори і ждав, доки його запитає Іван Пепрович і дружина «що».

Але замість запиту землемір гукнув:

— Знаю! Залишити Михайловича тут і зробити прокурором!..

Адвокат од задоволення присів і, цокнувши землемірову чарку, промовив:

— У нас із вами мозок з одного тіста!..

Шешель зареготав, мов навіжений. У його в голові все вертілося... А на душі було приємно-приємно...

«Залишитися тут прокурором? Подуріли!..»

— Що, смієтесь? Гадаєте, не зробимо? — суворо звернувся до Шешеля землемір... — Та ви не знаєте, що губернатор і начальник палати наші приятелі. Коли хочете, завтра-ж усі даємо колективну телеграму — і ви будете тут прокурором... Екзаменуватимемо-ж ми: земський, суддя і я — от і все... Прокурора вже другий рік нема. Ніхто не хоче їхати в цю діру. Дурні!.. А ми звикли — і чудово!.. От тільки людей живих нема! Все хамло, дикуни!..

Шешель уже не сміявся — його охопив жах. З ними може статися! А коли дійсно пошлють телеграму?..

— Так згода? — ліз до нього в обійми адвокат. — Павлуша! Заживемо! Чудило! Там такі чудові доньки — стиглі, мов персики. Любу бери...

Всі пили тост... Безперечно, завтра вони одсвяткують заручини.

— Маметка! — гукнув землемір...

Біля столу, мов з-під землі, спирчало хлопчисько-сарпеня. Воно блимало розумними очима на господарку, а господар якоюсь тарабарщиною, змішаною з руськими словами, щось наказував.

Шешель не розумів, про що почилась між господарем і тим мовчазним хлопчиком розмова... Йому

лише стало тоскно, коли сарпеня подивилося на нього й чомусь усмінулося...

Хлопчисько зник. В голові Шешеля було якесь порохпіння, дудіння — він не міг спрямувати себе до оточення. Господар змагався з адвокатом. Лише коли господарка поставила перед Шешелем збанок якогось пипва, торкнувши його за плечі і промовивши: «Випийте», йому стало нудно.

Він сьорбнув кислого пипва.

Землемір щось уважно розповідав про користь шаптулевого соку... Шешелю здавалося, що йому стало легше...

Коли згодом прийшов ще якийсь у ясних гудзиках, у синім сюртуці, з сивиною в бороді і в усах урядовець і він випив з ним чарку, веселий настрій повернувся до нього: Шешель навіть почав шупкувати...

Але він добре не пам'ятав уже ані розмови, ані суперечок, що ще почилися: він лише пам'ятав, що всі лізли до нього чомусь цілуватися, а урядовець завів якусь знайому йому веселу пісню.

Коли Шешель прокинувся, майнула жахлива думка: де він? Що з ним? Спочатку він не розумів. На мить здалося, ніби він у в'язниці, і серце його хтіло розірватися... Потім він пригадав усе. Йому треба тікати. Негайно тікати... куди-будь — все одно. Заплатити службовцеві диліжансової контори за ночівлю й тікати. Бо, коли дізнається про його земський, — а він, напевне, вже має відомості, — його заарештують.

Шешель поволі відхилив ковдру... Перед ним спояв землемір... Мороз пройняв Шешелеве єство.

«Кінець!.. Тепер не викручуся!..» — Жахливі мрії вихром кружляли в голові...

— Довгенько спите, Павле Михайловичу! — лагідно промовив землемір, сідаючи край ліжка. — А я оце спую й гадаю, чи будити чи ні?.. Вже за полудень...

«Так це був не сон. Він, Шешель, спав у господі землеміра!»

— Ми й саквояжик ваш забрали з постюю, — додав землемір, запаливши цигарку. — Ну, вставайте. Треба похмелитися. Я вже встиг. Може, й адвокат надійде.

«Яке ідіотське становище! — міркував Шешель: — грапи дивну ролю, і все лише для того, щоб спасти свою шкіру». Він тепер лише відчував себе в полоні постійної брехні, непотрібної нікому, виволаної для рятування себе самого. Він жахливо прийшов до тямки, що з часу впечі йому ані разу не спало на думку про роботу, мозок був у полоні жахливих переслідувань і горінні вигадок безперешкодних шляхів упечі... Куди, якими пляхами — невідомо...

— Та ну - бо, швидше! — гукав з веранди землемір.

— Хазяйка пішла допомагати «дівчатам», — підморгнув Шешелеві землемір, коли той вийшов на веранду.

«Дівчата» — це, певно, мова йде про доньок земського — тоскно згадав Шешель, безвільно випиваючи чарку горілки, ткнутої йому в руку.

Іван Пепрович розповідав, що вони вчора умовилися з земським про сьогоднішній вечір, про телеграму до губернатора, до палати...

Шешелеве серце краялося на шматки... У скроню калатало, глотку щось перепинало. Виходить, отой урядовець був земський?

«Хм... — весело блиснуло на душі Шешеля, — коли земський уряджує вечірку — виходить, не заарештовано... Виходить, що той про нього нічого не знає...

Чого жахатися?.. Треба лише перешкодити депеші, що може накликає халепу.

Шешель навіть сам налив ще по чарці й похапцем випив... Йому приємно було слухати щире признання старого, що чомусь так покохав його, Шешеля, немов сина... «Чудні люди є на світі!.. Серйозно балакають про одружіння, про прокурорство людини, яку йно лише побачили, навіть до паспорту не заглянувши...»

— Ви знаєте, Павле Михайловичу, — продовжував землемір — з вашою поставою і розумом ви далеко підете... Що трохи шкандибаєте — то дурне... Тільки викиньте з голови мандрівку звідци. — І він почав малювати про майбутнє Шешелеве прокурорське життя.

З'явилася хазяйка... Вона вся розжевіла. Ласкаво потріпала щоку Шешеля і, підморгнувши чоловікові, подалася до покоїв, кинувши: — Вдягайся, Пепровичу...

«То, значить, дійсно щось затівається?» — міркував Шешель, зборбаючи з чарки наливку.

У його був веселий настрій. «Що-б ото Шерлок Хольмс учинив-би на моєму місці? — усміхався він до себе. — Припичина!..»

Шешелеві зовсім було не спрашно, коли він із землеміром і дружиною його підходили до будинку земського...

— Не гадайте, що він теж дворянин, — прошепотів на вухо Шешелеві Іван Пепрович, ідучи з ним обіруч... — Він із простих... з урядників вислужився; перевели сюди з Поділля. Але його дівки виховувалися в пансіоні, не гадайте що-будь про них... особливо Ніна. — І землемір луснув пальцями, задоволено прицмокнувши.

Іх зустрів сам земський... Тепер Шешель розглядів його — поді все пройлося... Груба постає, хитрий

розумний погляд, урядницьке обличчя з сивими вусами й борідкою.

А що за дівчата!... Це, дійсно, якісь кралі з манерами, що Шешель не дібрав розуму, як треба їй поводитися з ними.

Землемір миттю розвіяв наспрій ніяковости. Він потягнув усіх за руки до їхньої дівочої кімнати, всадив рядочком і наказав поводитися, як старим знайомим. Сам подався до господаря висувити шкалик.

Шешелю було весело. Таке приємне товариство! У них є спілки цікавого розповісти йому про дику країну, про свої розваги, а в нього — про Росію, так далеку від цієї азійщини.

Находили гості — адвокат з дружиною, суддя з довгопелесою німкеню і юнаком — сином...

«Чому нема вчителя?» — міркував Шешель. І, ніби йому в відповідь, Ніна, сшарша дочка, чорноока краля, що приємно розповзалася макітеркою, зауважила:

— Наш учитель такий вовкулака. Людей боїтвся.

А Діна, в'юнка дівка, додала: — Він просто запелєпуватий і боїтвся жінки, що, від'їжджаючи на вакації, наказала йому з хати й носа не виспромяти...

Гості додали їх компанії веселощів. А землемір, без сорому казка, одверто зауважив Ніні, що посадженим батьком буде він...

Шешель сьогодні був півнем... В таких випадках, коли індивід навкруги гіпнолізується оточенням живих істот для певної okazji, що тичеться Vitalis'му — людина-самець перероджується... Зів'ялий лист пишно, струнко розквітає.

Отже, хіба дивно, що на запит Івана Петровича Шешель відповів своє прагнення до Ніни... Хіба вона,

оця з жагучими очима, млосним поглядом, примхливими червоними вустами дівчина, не була ярка жінка?!

Іван Петрович реготав... Тягнув Шешеля за рукав до господаря Свирида Опанасовича або, як по-тверезу звали, Северина Агафангеловича, щось шепотів йому тихцем, пив з обидвома і впрбох разом на брудершафт, чоломкався. Потім покликав рожеву од випитої наливки Ніну і примусив випити весільну з Шешелем.

Всім було ясно ще до вечері, а опівночі, коли випито було сила-силенна напоїв, стало цілком зрозумілим, що Павло Михайлович є зятів Свирида Опанасовича, що нареченим батьком і матір'ю будуть Іван Петрович та його дружина Єлизавета Вікторівна, що шаферами будуть адвокат Філоктил Зеліонович та суддя Карпо Франкович, а решта бере активну участь у весіллі, що весілля буде на цім тиждні в неділю, що Павло Михайлович буде прокурором округи...

Все це калейдоскопом вертілося в голові Шешеля. Він навіть згубив будь-яку здатність до думання, до відчущання свого я, колишнього й теперішнього.

Все так було просто і ясно. «Чому ото спирчить дзеркало? На таку малу залю таке величезне люстро? Дивний смак у людей» — міркував Шешель, зиркнувши туди на свою фізіономію, що відображалася там.

— Що дивитися? — підморгнув йому адвокат. — Нічого! Будете прокурором — вам не таке сарпи піднесуть... На всю хату, коли забажаєте. А приписнете, то й цілу кришталеву стіну зроблять... Го-го-го! — реготав адвокат, п'яно коливаючися на стільці...

Але Шешель не чув... Якоюсь дивною здалась йому фізіономія в люстрі... Вона манила його... Підвівся й мимпо підійшов.

На нбого глянула червона фізіономія з примруженими п'яними очима... Як погано він пофарбив вуса, брови. На них були білясті плями... Вихром майнуло в голові: чому? Адже він так добре пофарбив їх... Але згадка про горілку, спирт, що ними були засмаровані губи, руки всіх, пояснила причину. Хміль злетів, мов вітром здула пелюстка. Крейдяне обличчя дивилося з люстра...

«Треба миптю швидше звідци... Чи помітили вже?»

Щось поцягнуло його до прихожі. Намацав капелюх. Коли наздогнали його Іван Пепрович із земським, він щось мурмотів їм, болісно припискуючи до лоба руку: його занудило, голова болить, не гаразд. Він прохає пробачити. Хай вже іншим разом, сьогодні йому треба виспатися, бо це, певно, з дороги, з перептоми.

Земський тискав йому руку: він не запримує, коли дійсно людині не добре. Та й на Ніну це може недобре вплинути. Хай іде спати; хай Іван Пепрович одведе його додому, а потім швидко вертає, бо - ж шмендефер вони повинні кинути.

— Нічого, Іване Пепровичу, не турбуйтєсь: я добре примаюся на ногах. От лише голова той... Певне, мені таки треба виїхати на пару пижнів колонії оглянути, провіприитися, а потім уже...

— Що ви? ні за що! Завтра виїхати? Та що ви?.. — І Іван Пепрович спиняв Шешеля, примає його за квіт, ліз в обійми.

А до Шешелевої скроні локомотивами гурчала кров. Вона свіжила йому розум і кидала різноманітні вигадки.

Він тепер знає з розмов, що тут є староста Керім - Саїд, «своя людина, хоч і сарп», що служить

вірою російській вітчизні. При однім нап'язу на земського він зробить усе. Так, він миттю піде до диліжансу, пошле службовця, щоб уранці з сизою зорею була шкапа і провідник. Гроші будуть заплачені... А куди? На постої дізнаються...

Шешель механічно відповідав на поцілунки Івана Пепровича — той поспішав назад до шмендеферу... «Вони з дружиною, певне, заночують там, у земського, а Шешель хай собі спить, мов у себе вдома»...

Була вже перша година — за дві світ. Він мусить зараз же негайно йти.

Маметка не чув, коли вийшов Шешель із своїм чайданчиком.

Простір світлої ночі надавав йому сил. Його гарячу голову ласкав м'який вітерець і бадьорив надії.

На постої заспаний службовець покійно вислухав Шешелів наказ і, приготувавши йому лямпу, зник, кинувши знаком: «все буде виконано». Для такого великого пана, що спинився в Івана Пепровича, що сьогодні був на вечірці в самого земського (адже він усе знав од Маметки), буде залагоджено миттю.

І Шешель уже спокійно фарбив свої біляспі плями на вусах, бровах.

Він навіть не відчував втоми. Коли жах охоплює людину, коли голова палає, вишукуючи ряпунку (адже всі могли дізнатися, що в нього нафарблені вуса, брови, голова), о, поді втома тікає переляканим птахом.

Вікно повилося тьмяним серпанком недалекого ранку. Біля двору зашуміли коні, загомоніли люди. Серце зашуміло, закалатало частіше.

Ось уже... за служкою постою увійшов тубілець. Од його драного вбрання несло бараниною. Вимучене

обличчя ляжливо поглянуло на Шешеля; тубілець лагідно вклонився ї, ніби чолом б'ючи, обома руками попрохав з хапи.

Коли служба приладнав саквояжа в порбині біля чудернацького, немов перев'язана подушка, сідла, Шешель простягнув йому «на чай» і велів переказати Івану Пепровичу, що він виїздить до колонії, а за пару тижнів буде назад.

Той запобігливо вклонився.

* *
*

Слідом за шкапою провідника рушила й Шешелева конячина... «Як хутко розвиднілось,— майнуло в голові Шешеля... — Треба завидка вибратися за місто...»

Кивнув рукою ї, коли тубілець спинив свою конячку, ніяково промовив до нього: — За місто. До киргизів на кумис... — Тубілець напружено зморщив брови й мить дивився на Шешеля.

«О, жах! тубілець не розуміє ні слова по-руськи?! Як же воно буде?!» — списло глотку Шешеля.

Але тубілець раптом вишкірив зуби й кинув вимучену усмішку. Він закивав головою, промовивши:

— Киргиз... Алай... Якші... — І, ще раз кивнувши головою, смикнув за мопуз оброті й почав лупцювати ногами під боки своєї шкапини.

Його сивенька миршава конячка, одмахуючи хвостом, повагом пішла вперед, зовсім не почувуючи тих спонукань, що так енергійно тарабанив ногами по її ребрах господар.

«Куди він повезе мене? Кивнув головою. Невже зрозумів? А де ті киргизи й той Алай, що лише чув

про нього, але не мав уяви його географічного пристанища?..»

Минули місток, і коні пішли луками по-над вузьким рівчачком.

— Суак - Су! — гукнув тубілець до Шешеля, вказуючи рукою на рівчак. Він усміхнувся. Певне, хтів бути приятним з урусом — «великим урусом».

«Дар'я-Суак-Су... Що-б воно значило? Треба зап'ямити». І Шешель вдовблював собі до голови ці невідомі слова. «Треба спитати — може, пояснює якось. Адже варто знати, де він поїде».

Шешель покликав тубільця. Той усміхнувся і, кивнувши знову головою, промовив: — Секин - секин...

Шешель розповідав тубільцеві, але той винувало знизував плечима, ніяково усміхався й боязко мотав головою. Він жахався образити уруса.

— Дар'я, Суак - Су, секин - секин! — вигукнув Шешель і, замотавши головою, розвів руками, мовляв, він нічого не розуміє.

Тубілець раптом простягнув руку... Йому заблищали очі. Він щось зрозумів... Показав на Шешеля рукою і виразно промовив: — Сис - урус... — Потім вказав на себе й додав: — Мен - киргиз.

«А... він метекує!» — І Шешель відповів, вказавши на тубільця: — Сис - киргиз? — А, ткнувши себе в груди, запитав: — Мен - урус? — і запитливо подивився на тубільця...

Той радісно вишкірив зуби: — Обдан! Якші! — похапцем закивав головою і знову рухами повторив, що Шешель — руський, а він — киргиз.

«Обдан, якші... Він зрозумів... обдан, якші — значить, певне: добре, так...»

Доброзичливий киргиз пояснив на мигах, що Дар'я — це річка, що Су — то вода, що секин — значить поволі їхати й т. инш.

До полудня Шешель навів не помітив, як вони згаяли час, їдучи секин-секин, доїхали до кишлака і спинилися біля чайхани.

Його примостили в холодочку на килимі під повіткою, а за хвилину він уже пив чай з неодмінними сартівськими перепічками.

Як чудово вчили мову отак наодинці людям, яким треба порозумітися й вони не можуть... Тоді напруженість, вигадливість людської кебети доходять до апогею, і люди починають розуміти значіння слів навіть по інерції...

Тепер сон цілком забирав Шешеля до себе в полон. Спочатку він хотів розгадати, чому ото тубільці так обережно навшпиньки переходили піщаним подвір'ям, ніби там було набило скла. Але він вже не пам'ятав — ним заволоділо солодке забуття.

Коли-б він не спав і розумів добре їх мову, він-би помітив, що навкруги його супровідника обсіли пристойні сарпи, гостили його чаєм, перепічками та пюпюном з водяного жбану — примітивного кальяну. А той оповідав, що цей великий пан-урус, урядовець, їде по селах до киргизів, до його земляків, оглядати, як ті живуть — чи горе їм чи біда... Ще багато вигадок розповідав киргиз цим осілим сарпам-киргизам, різні фантазії, байки, якими так багатий схід, а мусульмани особливо. А ця фантазія почилася навкруги свого животіння про те, що хтось ось їде дізнатися про біду, десь розповість про неї, і їм буде легше, над ними не буде знущань, здирств, що «незаконно»

роблять урядовці - уруси та їхні наймити — старости, судді і сарто - киргизи — аксакали...

Коли-б умисне принишк Шешель, він відчув-би, що до нього не раз навшпиньки підходив який хлопчик або сивий дідусь і обережно рукою одганяв наспирливих мух, що так раді напосісти на безвладну з ними сонну людину. Він не чув і те, як присмерком його хтось укрит теплою ковдрою, поливши навкруги холодною водою — від скорпіонів...

Будити його, урядовця-уруса, ніхто не мав права.

Коли він прокинувся, сонце ледве вилізло з-за обрію. Вже вечоріє! — подумав Шешель, позирнувши навкруги. Але заспані люди, що почали свій день, розвіяли ілюзії. Він так довго спав! Похапцем схопився. Біля нього вже був його киргиз, а осторонь стояли вже посідлані коні. Господар постою вже був туп із мискою кислого молока-сметани, з п'ялою гарячого чаю.

«Що міркуватиме Іван Пепрович? — вертілось наспирливо пипання...—Що, коли спаде їм на думку дізнатися, хто я... адже й документа ніхто не пипав... Що, як вишлють гінця слідом? А цими кіньми хіба далеко заїдеш?»—І Шешель глянув на супровідникових хирних шкапин, давно забувщих, як бігають коні...

«Та-ж служба постоялого не знає, кудю я виїхав!» — заспокоював він себе.

Тягучо-розлогиста пісня киргиза надала йому бадьорості... Він навіть почав ловити її нескладну мелодію й підспівувати...

Киргиз озирнувся. Приємна усмішка панувала ним, і він ще голосніше стягнув свою пісню «про зелені луки, про коня вороного, про табуни овеці, про їх кумис цілющий, про віпри жахливі»...

Врешті він миттю зііз з коня й пішов поруч. Дорога йшла під гору.

— Піча - даг, — сумно кинув він у бік уруса... «Ножева гора» — метекував Шешель киргизові слова... Він глянув поперед себе: дорога заміталася сірим камінням і виповченою стежкою простувала вгору.

Перед ним була дійсно спичаста гора...

«Як - же ми переїдемо через неї» — міркував Шешель, підвівши погляд під хмари, де зникав шпиль цієї гори. Мабуть, треба зіізти з коня. Але киргиз, забачивши його рух, миттю підскочив і рішуче замотав руками — сидіти.

Коні так само поволі, як по рівному, лізли по сипкому камінню догори.

З провалля вихопився вітер. Немов захищаючи цей земний капедрал, він намагався звалити у прірву, що тяглася ліворуч, і коней і цих двох диваків-подорожніх...

Мандрівників оповила мряка. Густий серпанок імжички линув, мов із шапа, водою, а за мить сипонув град...

Шешель відчув себе в холодній купелі-гойдалці під льодово-перлистим душем...

Зуби його, не звичні до цокоту, перебігчастим шротом тарабанили, мов у пропасниці...

— Яман *), Піч - даг, — прогомів киргиз, примаючи коліна Шешеля на коні, ніби боючись, щоб він не звалився зі шкапи... Конячина провідника на поводі покірно лізла за господарем, тяжко сопучи.

Ще кілька хвилин жахливої зими — і сива хмара покинула гору.

*) Яман — погано.

Визирнуло знову ясне сонечко і стануло в герцб із нависним віпром.

За годину висушені віпром подорожні вже спустилися на зелені луки, де знову спека, що розлучилася з ними по той бік гори, здибалася, миппю висушила й зогріла померзлих було чоширбох створінб.

Киргиз знову запягнув сумну пісню, а ніби акомпаньяментом йому навкруги з зелених горбків запюрюкали байбаки.

Там ззаду десь у височінних бескедах заклекопав орел.

«Як чудово навкруги!.. Скільки денб оце ми їдемо, і жадного побі урядовця, жандаря і взагалі всіх тих, що керують» — міркував Шешель. Всього минули сім кишлаків... Коли-б швидше, зовсім і їх не було. Йому хотілося бути самому. От так, одному серед цієї піщаної та гірської природи, де иноді прориваютьс я зелені фарбисті луки...

«Де воно оце є? — так далеко, так дико. Нащо ото все тим урусам?.. Невже, щоб дапи посаду яким двом-трбом урядовцям... Ой, ці урядовці і ці жандарі!.. Серце знову повилось тугою... На мить Шешеля охопило жадання всіх їх понищипи. Він згадав мандрівку судді по кишлаках за хабарями для шмендеферу.

Коні спинилися. У вечірній сутіні маячила сама нова халупка.

Доки киргиз заводив під повітку коні, Шешель зайшов до хапи.

Пусто. З кута чулося важке хропіння. Засвіпив свою свіпилку. В очах заблищали іскри:

На пілку лежала вкрита шинелею постатб, з-під якої визирав приклад рушниці й кінець шаблюки...

Невже це якийсь кордон, варповий пост?

Мерщій геть!.. Але куди? Як пояснити киргизові? Адже такого складного питання він ще не вмів пояснити.

Увійшов киргиз. Кинув оком до купа, пошепки щось забелькомав. Шешель лише міг зрозуміти: урус дорогою... відпочити ліг. Хапа... проїзний двір... Господаря тут нема... так, для проїжджачих.

«А коли прокинеться цей! Хто він — жовнір, жандар? Що говорити?... Негайно лягати спати і прикинутись сонним доти, доки не поїде... Свого кашкета з кокардою покласти збоку на видному місці...»

Ліг, вкрився ряденцем.

Шешель відчував у племені, як киргиз приніс чаю, хукав до рук — певне, пекло... Знову пішов, приніс свого халапа і вкрив.

Забуті спомини про жахливі часи утєчі й колізію з жандарями раптом виплили до свідомості і свердлили, свердлили мозок, одганяючи сон.

«Що, коли це об'їздчик прикордонний?»

Думки знову закружляли і, обганяючи одна одну, напосідали на Шешеля серед цієї пустки, тишу якої порушувало хропіння ненависної особи.

Хропіння вщухло. В купі закуйовдилось, особа крекнула, плюнула на бік і кинула соковиту руську лайку.

Крізь закріпті Шешелеві віки відчувався вже світанок. Як нервово прясуться його щоки біля очей. Бо той, що прокинувся, вже підвівся й дивиться на несподіваного сусіда — на його, Шешеля.

Ось він уже підводиться і йде до нього. У синах щось захрустіло. Хтось увійшов. А... киргиз...

Особа зашкупильгала до порогу. Стиха вилаялася ще раз, бо-ж вона ногу перележала... Киргиз щось почав шепотіти...

— А! — стиха протягнула особа...

Шешель чув, як знадвору лоскотали ранкову пишу щедрі руські мапюки. Особа крєкпала, — певне сідлаючи коня. Врешті верховець заступонів геть...

Шешель притис до щілини й побачив козака з зеленими лампасами, що добрячим коником підтюпцем подався в той бік, звідки їхав Шешель.

Легко зідхнув, ліг і поринув у забуття.

«Ще Кара - Даг*) і ми серед киргизів на Алаї», — зрозумів Шешель з довгих пояснень свого супровідника, коли той гостив чаєм, зогрітим у мідяному жбані, що переховувався шуп у порожній хаті для подорожніх.

Минули кілька гін і за зеленими луками маячила чорна стіна, що розповзлася геть на схід - захід, скільки око бачить.

Коли їхали луками — вороні красуні, звірина - худоба — яки, з лапчастими ногами, левиними кучерявими шиями, поважно походили по зеленому килимі, іноді спиняючи погляд на подорожніх.

Дивні, чорні, гривасті, чубасті, лапчасті воли, ялівки!

Десь з-під кущів виринуло двоє киргизів і попросували до супровідника.

— Игирма коп... пара**) — звернувся супровідник до Шешеля. Той нічого не розумів. «Певне жебраки» — міркував він. Випяг два золотих і дав супровіднику.

Киргизи блиснули очима на долоню супровідника.

За мить двоє яків, з чудернацькими дерев'яними сідлами, стояли під горою, а киргизи накидали на шиї коням подорожніх якісь налігачі, прив'язуючи їх кінцями до сідел яків.

*) Кара - Даг — Чорна Гора.

**) 20 коп. грошей.

Шешель зрозумів — йому треба було сідати на яка верхи.

Це було щось казкового. Він не хтів сідати. Він хтів бачити — що воно буде?.. Для чого прив'язують коней до яків?..

Киргизи знизали плечима до Шешеля на його мову і вйокнули до яків.

Тварини пішли на гору. Конячки теж поплентались слідом.

Супровідник ішов поруч Шешеля, турбуючись за того, де йому треба спупати.

Лише тепер відчував Шешель, що Чорна Гора була воґка, а чорнозем, мов присипкою, в'язким просом вкривав гірський камінь.

Ноги сунулися назад, треба було різних штук, щоб не поповзти вниз. А яки собі повагом ішли до гори, нап'ягнувши линву до наліганих конячок. Шкапинята, витягнувши шії, спаранно лізли слідом за яками... Осб яки полізли просто догори, мов миші на стіну. Тепер лише Шешель поміпив, що гора йшла спорч, мов вал цитаделі. Конячок яки тепер уже тягли на мопузі за собою, а шкапинята, борсаючись, шпортаючись і знов схоплюючись з колін, ледве вспигали п'ягтися за ними. Осб уже і якам доводиться п'яжкенько; вони вгинаються в'юнами, мов еластичні спортсмени - вужі, ще швидше і швидше лізуть. Здається, коники вже не йдуть, а волочаться за ними.

Шешель теж не міг іти — його п'ягло назад униз. Та киргизи поміпили це, спинили яків і колом в обхід допомогли йому добулися до них, посадовили на яка і знову рушили. Немов човном по хвилях плив Шешель на якові, а той, вгрюзаючи в чорну землю, охоплюючи

своїми м'якими копитами чорний камінь, плив і плив сторч догори.

Та й довго-ж стягнеться гора!.. А яки без відпочинку, із сопінням пароптягів та іноді важко хропучи, лізуть і лізуть...

Ось ще кілька хрумких кроків і вони на верхів'ї Кара-Дагу.

Знесилені коні пластом лягли, а засапані яки важко дмуть своїми барильчастими боками...

* * *

По другий бік цієї чорної піднебесної стіни безмежним килимом прослався зелений степ-луки... Їх далекий кордон десь зникав в сутіні саява, що колом з півдня на захід облямовувало до неба блискучими сніговими горами Паміру.

— Алай! — радісно гукнув супровідник. Він величбно, немов спиняючи гамір наповну, простяг руку до зелених луків.

Двоє киргизів з якими одпочивали, озираючи далечинь Алаю — чи нема яких мандрівників для переправи назад униз. Шешель і супровідник уже знижувалися по кривулястій стежечці червоно-глиняного боку гори.

Дмухнув вітерець з Паміру. Холодом обвіяв і морозом пройняв легко вдягненого Шешеля. Супровідник замешушився й подав йому свого теплового «Чайон-Тун'а» *).

А вітер все дужчав і дужчав. Коли знизилися до підніжжя гори і з обидвох боків відкрилися алайські степи-луки, вітер скаженим дмухом пронизував подорожні істоти. Коні ледве йшли назустріч цьому

*) Халат.

безперервному вихореві. Подорожніх охопило осіннім холодом; зуби випанцювували дрижака, а коні хилилися крученими вівцями.

«Далі їхати не сила, ще хвилинку і я замерзну» — проступала крізь заморожену шкіру свідомість до Шешеля...

Але киргиз вйокав на свою сизо-попелясту конячину... він звернув її на бік і, вискаливши зуби до Шешеля, промовив: «Суук, Чей, Отао» *) і мотнув рукою в бік узгір'я, кудюю прямувала його шкапина...

«Певне тупт жипло десь». Од самої сподіванки запишку Шешелю спало навіть тепліше — кров енергійно пішла організмом і будила змертвілі клітини тіла.

За кілька хвилин войовничої мандрівки коней з віпром вони в'їхали в межигір'я, в долині якого маячило шапро. Одно, два, три...

Зачулося гавкання собак і мекання овець...

Пара десятків кучерявих присадкуватих собачат, охопивши колом подорожніх, мов навіжені, лящали, славучали, гарчали від злості.

«От коли-б хто зліз з коня!.. бо-ж коней не можна хапати» — чулося в їх верещанні.

Їх лемент збуджував усю долину межигір'я. Навіть хмара овець, що вже була вслала чорно-білим шапром зелену праву долини, посхоплювалися й нервово тупцяли ніжками та мотали одна до одної головами, немов питаючи: що за причина? що воно ото за люди пришалабудили турбувати вечірню пишу?..

З шапра вийшло кілька довгополх киргизів.

Старший сакал **) вклонився до Шешеля, щось промимрив і повернувся до супровідника.

*) Холодно. Чай. Хатина.

**) Борода.

Шешелів киргиз щось енергійно пояснив тому, намагаючись криком перемогти лемент собак, що й не подумали припинити з появою своїх господарів.

Врешті, бородастий киргиз кивнув до хлопчика, який стовбичив пропи Шешеля й з-під лоба розглядав уруса, і юнак вихором крупнувся до собачої орави, мопнувся поміж ними, щось вигукуючи... Лемент миттю вщух... Собаки задоволено відбігли на бік і, позіхаючи та потягаючись, лемехувато пішли на свої місця, розпашовуючись симетричним колом навкруги овечих отар. Вівці теж, відчувши поблизу своїх вартових, відкрили дощину кучерявим кожухом.

Киргизи замешушилися поміж шапрами, дехто підскочив до Шешеля допомогти йому злізти з коня.

В супроводі сакала, що весь час давав якісь накази своїм людям, Шешель увійшов до порожнього шапра. За хвилину він уже сидів на теплих килимах, загорнутий увесь в теплі ковдри, і пив гарячий чай.

«Що за приємні люди оці киргизи, — міркував Шешель, сформуючи гаряче пиво... Невже вони так поважають руських? А може гадають — у мене грошей до біса — гарно заплачу?.. Та згадавши силу-силенну овець — адже вони напевне належать цьому господареві» — він засоромився своєї думки... Шешель приємно усміхнувся до киргиза з ріденькою козячою борідкою — певне старшого сина «сакала», що сидів коло запинала й поважно прислуговував Шешелеві, слідкуючи за його п'ялою, щоб не була порожньою...

— Обдан, ісиг?! *) — додав Шешель киргизові, кивнувши до п'яли з чаєм. Адже він знає кільканадцять слів,

*) Смачно, гарячий.

адже він може висловити свою приємність цьому доброзичливому киргизові.

Той щасливо вишкірив перлові зуби.

«Тепер гаразд було - б заснути, — метекував Шешель, запалюючи цигарку і мопнувши до киргиза: — вже досить».

Де супровідник? Чому тут нема нікого? Невже я один буду в оцім шатрі? — крізь дрімоту рухалось ліниве міркування, коли киргиз-прислугач зник разом із мідяним чайником та п'ялою.

Як довго вовпузились з опією горою? Це-ж ми цілий день лізли на неї та з неї — прийшло йому на думку.

Згадка про пронизливо-холодний вітер примусила інстинктивно зщулитися його в теплі ковдрі, і він потонув у забутті.

Коли Шешель одкрив важкі віки, в шатрі блимав каганець, а біля нього навколішках стояв його супровідник.

Посеред шатра сидів «сакал» і той киргиз, що прислуговував.

Вони приємно всміхалися й запрошували до справи... Перед ними стояла величезна мідяна миска. Теплий дух баранини вабив до їжі...

Шешель мимохіть посунувся до миски, але, забачивши, що син сакала стоїть із жбаном та ряденцем, миттю зміркував: треба вимити руки.

Коли Шешель присів, сакал чемно мопнув рукою до миски, випягнувши звідти кавалок баранини.

Шешель дивовижно поглядав. Як майстерно киргизи пучками грабастали підсмажений риж і обережно, не випрუსивши рисиночки, клали собі до пельок... Як

ретельно обгризали вони кістки і смачно обсмоктували масні пальці! Він миттю перехопив їх зручні маніпуляції їдців; йому навіть здалося, що такий спосіб їсти надзвичайно зручний. І він уминав разом з киргизами смачне м'ясо барана, спеціально зарізаного для гостя, смачний пілав — неодмінну приправу баранини.

Врешті миску виїдено, кістки негайно кинуті собакам і їду запито чаєм...

Коли кінчили пити, лише тоді Шешель згадав, що чай пили без цукру, а пілав їли без соли. Дивно... як він того не поміпив?

Сакал щось мурмотів до Шешеля, щиро усміхаючись. Врешті він зідхнув до супровідника — певне кинувши йому: «шкода, що цей гарний урус не розуміє по-їхньому»...

В шапрі лишився Шешель та супровідник, що миттю скрупився бубликом на другім боці шапра й захріп... Шешель знову запалив свої висушені, колись вимочені на Піча-дазі, цигарки, дивився на каганець і міркував: «Де-то завтра ми будемо?.. Вихорем майнули згадки про земського, вечірку, одруження. Що гадають вони тепер? Певне, сподіваються на мене; вже п'ятий день мандрівки; за тиждень будуть чекати назад. А я? що далі робитиму? Розповісти цьому бородатому киргизові про себе, залишитися у його? Прокляті мови... Світ поділився на всяких людей мови, що не можуть порозумітися між собою. А тепер маєш... А проте, — хто й зна, що воно за киргиз? Можливо, який старшина, тоб-то той-же урядовець царський, агент уряду межи киргизами, адже руські нехтують мовами тих, хто їм підлеглий? Він згадав

мимохитів історію свого краю, наділення своїх панів дворянством, царськими милостями, й ті з вільних полковників, запорізьких осавулів перетворилися на чудових царських сапраїв. Чи не так буде, а може і є, з цими киргизами? Чи не однаково царат їх голубить, утворює своїх агентів? Потім, як і колишні осавули, полковники, вони зрусифікуються і, знаючи мову «свого народу», будуть чудовими посесорами, «земляками»...

Каганцева шмаляпина тяжила голову. Шешель погасив свігло.

За шатром час од часу чулося шармотіння овець, що певне борсалися поміж себе, укуйовдуючись краще від вітру. Хуга шарудила верхом шатра, трипочучи повстпаними запиналами.

Гомін людей по за шатром після поклику сакала вщухав, і тоді чулося шепотіння.

— Джякси адем *) — кивнув супровідник до запинала.

Шешель одкрив очі... усміхнувся... Був ранок. Він відчував у себе силу, він вже не хотів лишатися в шатрі, жахаючись рухнутися... він кивнув супровідникові, що піде митися на двір і вийшов із шатра.

Назустріч поспішав сакал.

«Він запрошує до свого шатра — це Шешель добре зрозумів. Ну що-ж, яка різниця»... Надворі така негода... Вітер, проклятущий вітер, що напинає на людей вовняні кереї і з липневої погоди робить листопад, — вона сприяє не вилазити з запишки.

В шатрі сакала півколом сиділо десяток чоловіків, схожих один на одного; — певне все діти й родичі.

*) Гарна людина.

В однім боці шатра біля багаття вовпузилися жінки. Вони розминали тісто для перепічок, гріли кілька жбанів і дмухали до кізяків... Бо-ж гість у них — свято! Треба нагопувати не лише пілаву, баранини, а й дечого — перепічок...

Киргизи зсунулися один до одного в щільніше коло, давши місце урусові, його супровідникові й сакалу баєві *) — голові великої сімейки...

Великі гори м'яса купчилися у ночвах - тарілі...

Гостеві перший кусень.

За м'ясом зникав пілав. За пілавом почався чай. Чай з однієї п'яли та ще й з перепічками. Тільки в романах таке. Кумис? Хто п'є кумис у свято? Лише господарки - молодіці иноді припадають до бурдючків, що висять у них біля куховарного приладдя, причепленого до стінок шатра.

Приємні, веселі, задоволені обличчя. Вони вже не жахаються Шешеля — у нього така приємна усмішка. Вони навіть мацають його конпуш, кашкет, червоні черевики, його портсигар з кори чудової роботи, куплений ним у крамниці далекого Києву... А коли він, пойнятий їх привабою, подарував сакалові цей портпабак, — радості не було кінця.

— Дзякси урус, дзякси піланчи **) — гомоніло навкруги. Деякі навіть заметушилися приміряти собі Шешелеві окуляри. І коли всі спробували і з дитинячою радістю реготали, щось оповідаючи, а Шешель витяг кілька срібняків і подарував кожному по золотому — втіха була безмежна. Той, що прислуговував

*) Багатій — хазяїн.

**) Гарний руський, добрий урядовець.

звечора, мопнувся з шапра і за момент прип'ягнув свого гіджака *) з волосяними спрунами...

О, яка то була чудова мелодія!.. Правда, її чутно було лише в цьому колі, але її звуки, мелодія, що пворив цей майстер, — була щось надзвичайного... Принишкли навіть жінки біля свого багаття: всі зачаровано слухали.

Шешелю згадався один осінній вечір... там далеко на Україні... у півовариша школяра... По склу заплаканого вікна дощ лив слюзи... Вони просочувались крізь замазку по цей бік шибок, і приятель пальцем виволував на склі якісь дивні мелодії — пісню чарівно-пендіпної пташки...

Ніби кілька ос сичало в шапрі й ці осі виволували слюзи на очах киргизів...

Сумне сичання закружляло в хаосі чудернацького козачка, і сумні обличчя публіців заблищали веселими очима.

— Джякси, джякси! — гукав Шешель, пріпаючи за плече музику. Киргизи весело гукали, реготали; їм надто приємні були радощі уруса, уруса, що з ними їсть, прапезує, розмовляє, хоч і напівзрозумілою мовою... та почуває себе з ними гаразд.

Але треба йти відпочити. Після такої прапези неодмінно треба спочити. І киргизи гамузом проважали славного уруса до одведеного йому шапра...

Як приємно лежати на м'яких вовняних ковдрах, спеціально принесених киргизами для уруса. Вони який час можуть і на землі переспати... Адже «урус» не киргиз — йому треба як - найкращі вигоди.

*) Скрипка

В шапрі було півтемно, запиало було спущене й лише невеличкий отвір з верху шапра круглим решетом для повітря упирався в чудове небо, що лагідною блакиттю зазірало в сутінь середини шапра.

Шешелю лізли до голови згадки своєї впечі й останніх днів пригоди, розмови... Вони гірким смутком повивали його серце. Він настирливо відганяв їх і намагався зосередити свій мозок на майбутньому.

Що - ж далі? Це - ж уже ніби Алай... Киргизи... кінечний шлях. Лишатися тут?... Його охопила приємна згадка сьогоднішнього бенкету... Вони всі такі добрі, так застережливо турбуються за ним. Але для них він є урядовець - урус. Хіба одкрити їм себе — розповісти, що він зовсім не урядовець, скинути до дідька контуш, все, все... Одягтися в їх одіж і залишитися пасти вівці?..

Хаос думок невідомого майбутнього опанував його мислення. Він уже не міг регулювати логіку своєї свідомости. Виразно лише маячило: він киргиз, обріс бородою, став публіцем... можливо, одружився... киргизяпа... коні, вівці, кумис, пілав і чай... Невідомий до того жах охопив його. Перетворитися у напівдикуна?.. Жадної газети, книжки, жадного прояву культурности — лише животіння первісних людей... Його організм пройняв мороз. «Що за різниця бути десь у тюрмі?» Він почав порівнювати ці два перспективних живоття, та думки плуталися з підсвідомим прагненням жити, відчувати себе, розуміти мізерію, що користується надбаними багатствами культури, задушуючи другі, гніп цивілізованя... бажання бути хочь гвинтиком до великого визволення людства з ярма випадкових узурпаторів, до створення умов і для цих

півдикунів мати частку культури — двигуна розвитку людськості...

Логічність губилася в його мозкові... Він дивився на шмат чистої блакити неба в отворі верху шатра і почував, що поволі його опановує спокій.

«А що, коли цей сакал є агент уряду, земського? — знову спалахнуло в заспокоєному було жмуті мозкових нервів...

Але-ж я не можу з ними порозумітися, — переконував він себе, загасивши це жахливе сумління і одганяючи думку лишатися...

Врешті — сенс життя — в рухові...

Далі, далі!

Куди? Все одно, — аби не бути на місці»...

Увечері, коли він сидів серед приємної веселої компанії киргизів — урук-танкон'ів*) сакала й намагався зрозуміти фантастичні оповідання та пояснення їх, — він знову відчув непереможне бажання лишитися... Адже він зрозумів: — йому пропонують хоч кілька днів перебути тут...

Його супровідник лагідним поглядом теж поділяв таке бажання, — йому теж добре сидіти опупо-о, їсти смачну баранину, без жадних турбот будь-якої роботи, бо коні його на пасовиську разом із кіньми сакала.

Шешель переміг себе і лагідно замотав головою, а супровідник тяжко зідхнув.

Вранці, лише вишкірилось з-за Паміру сонечко, Шешель уже сидів на коні.

Киргизи сьогодні не виганяли, як звичайно, худобу-товар на пасовисько; вони всі стояли купкою біля

*) Сім'ї

Шешеля їй дивилися на нього своїми лагідними очима. «Сакал» торкнув за лікоть Шешеля і злегка вклонився...

Коли рушили, Шешель озирнувся, вдячно закивав до них головою... Здавалось, він покидав рідних.

Киргизи мовчазно дивилися вслід, аж доки він зник за узгір'ям зеленої лощини.

Спереду розлягався широченний степ - луки. Казкове почуття мистецької насолоди опанувало Шешеля. Око сягало навкруги. Просто перед мандрівниками далечінь степу облямовували півколом, немов з саванових білих хмар, памірські гори, що через невеличкий вихил на північний схід знову переходили в загороду чорно-бурих велетнів верблюдів, які другим півколом замикали цю чарівно-жовтаву, величньо-широку долину.

На степу, — гей, гей, куди око бачить, — комахами вовпузилася худоба; табунцями й поодинокі, вона ледачо рухалась по зелених килимах по-між темносірих почок — шатрів, розкиданих по цілому степові.

Дорога брала гору. В повітрі зателенікали нудно, одноманітно дзвінки і хрипло бубняві звони - калатала; серед цього шуму зачулась жалібно - молебна мелодія...

«Невже їй у них подібно до «православних» дзвони виволують такі - ж нудно - жалібні пісні? — майнуло у Шешеля; — «певне тут за узгір'ям пристанище».

Але з-за обрїю яру виринула голова шкапини, а слідом за нею по шляху їй поруч вільною ходою сунулись миршаві шолудиві вислючки, шкапинята. Смалений

сарп їхав верхи на вислючку, шпурхаючи його по-під живіт ногами, ніби засперігаючи тварину не заснути часом...

Вислючок заздрісно поглядав на своїх колег, що йшли де хто бажав: збоку, низиною, узгір'ям, сонно час од часу поскублюючи стеблинки. Сарп не звернув жадної уваги на подорожніх... Він надто був зайнятий своїми думами, зосередивши їх у своїм погляді на попилиці свого вислючка й стягнув свою чарівно-смушну пісню...

Ен хотан бір бала —
Ярим, ярим тос, тос!
Он беш яш та из бала
О на яр, яр...
Хода берзке бермейдо
Ярим, ярим тос, тос... (і т. д. *).

Супровідник Шешеля зідхнув, і ніби захопившись духом сюруджи **) сарпа, й собі запрягнув цю душу проймаючу мелодію...

Шешеля охопив смуток... Він відчув зворушливу самотність серед цих зелених, тепер безлюдних, лук...

А Памір ще так далеко. Здавалося, ось рукою подати до нього, що ніби біляста милова піна переливався в золотім промінні сонця. Та минув день, а до нього ніби й на крок не посунулись.

*) Приблизно: Ой красуня — є дівча,
Ліп п'ятнадцяти вона,
Та ніяк мі бог ї не дає,
О горе, горенько моє (і т. д.).

**) Погонич.

Супровідник схопив погляд Шешеля, уважно теж подивився на красуна — памірський ланцюг, замовк і відповів:

— Ге, ге, Аліс Юз Лі! *).

Сто кілометрів. А так близько, ніби рукою досягнути.

«Але куди ми їдемо»? — спинив Шешель погляд на супровідникові, що так упевнено прямував зовсім у бік од степу...

Коли перебрали вузеньку річечку з блакитною водою, степ лишився позаду, а спереду копичились узгір'я.

— Дарау урус — бар **), — зідхнувши буркнув сам собі супровідник.

Шешеля знову охопила лихоманка...

«Знову руські. Хто такі?»

Шешель похапливо відчув дотик віпреця на своїх вусах, бровах і голові. «Адже він тиждень не фарбувався. Ба, навіть не дивився до люстерка».

Сіренький саквояжик, що сиротою лежав у торбині збоку сідла, знову порушився нервовою хапаниною шешелевих рук...

Коли Шешель повернувся з-за скель, куди зник пофарбуватися, коні пластом відпочивали на шляху, а супровідник, схиливши до спини конячини свою голову, солодко спав, ніби жахлива спека була йому холодою.

Коли над вечір спинилися на ночівлю, Шешель не міг заснути... Не тому, що у приспановищі для подорожніх, видовбаному в горі, муляло каміння під боки,—

*) Далеко: — сто верстов буде!

**) Незабаром будуть руські.

невідомість — хто ці майбутні руські і взагалі руські, од яких пхнуло серед півдиких завойованих країн, шпи-ками, урядовцями... Згадка про них позбавила Шешеля нормального мислення.

«Втекти... оп-так вийти з печери і непомітно для киргиза дременупи... Та куди йти?... А коли киргиз сповістить «тим» руським»?..

Лише засіріло, провідник обережно розштурхав його...

Пекельна спека смалила буре каміння гір. Конячини ледве пленталися по гострих шпелях зугір'їв... Згага палила горло... Кружляла голова. Коні тяглися до кожного струмочка, що в'юнко сповзали по схилах і зникали десь у проваллях, але киргиз не давав ні коням, ні Шешелеві торкнутись до них.

— Яман су,— террик кізук *) — повторював супровідник, киваючи на рівчак, через який переводив він коні, запнувши своїми одягами їх голови й міцно при-маючи за обороти. Коні, переступаючи такі струмочки, хропли від млосного бажання напийся, але даремно — киргиз був немилосердний.

Вдалині замаячили якісь будівлі.

Серце Шешеля закалатало дзвоном, а мозок шукав різноманітних вигадок, як пояснити цим невідомим «руським» свою мандрівку...

Ще хвилина і з-за скелі виринув ріг будинку.

Киргиз спинив коні.

В очах Шешеля мупилося. Безтямно зліз зі шкапи-ни і, удаючи сміливість, ступив до ганку.

«Поштово-телеграфна філія»... На мить од серця одлягло... Та позір праворуч схопив серед гірської

*) Погана вода. Хвороба, Пошесна пропасниця.

долини ще один дворик, а збоку спичасний мурований військовий форт, і до серця знову торкнулись опруйні спірілі чогось недоброго...

На порозі стояла молодиця. Вона щось буркнула, вся зажеврїла з невідомих радощів і запрошувала до господи:

Шешель мурмотів невиразні слова, тискаючи її вогку долоню. Його свідомість кріз сумінок запамороченого запинала лише сприймала окремі її вирази: — «Чоловік зараз погнав козу». Тут живе комендант прикордонної охорони з козаками, жінка начальника митниці втекла й він сумує»...

Безп'ямно мився, голився... Раптом згадав про брови, вуса, волосся на голові. Мишпю подався до виходку й довго, довго сидів там, вифарбовуючись...

Хазяйка - поштарка вже метушилася біля варива. Вона рада була, що урядовець - учитель, що прибув до киргизів на кумис, а звернувся за порадою сюди, до руських, до своїх, де можуть його наставити... А ім'я Івана Пепровича, Свирида Опанасовича, чи то пак Северина Агафангеловича, що нагадав Шешель, цілком відкрило її людські доброти. Адже тут в закутку пустель уже два роки не видно було свіжої руської людини. Ще - б не радіти! Вона певна була, що і комендант форту, веселий Зіновій Тимофієвич, буде дуже, дуже радий. Вона неодмінно проводить Шешеля до нього. Осб зараз упорається з вушками і проведе. Тут два кроки.

Поверхово заховаючи супокій, Шешель почував, що його нерви тремтіли неводом на вітрі...

«Що то буде далі? ... Адже тут є й телеграф і пошта... Невже сюди вже сповістили?.. А!—його

охопила злість. — До дідька! Гинути, так гинути!.. Хай хапають!»!

Він навіть відчув себе бадворим... Осб він іде до мурованого форту, осб бачить козака оренбурзького, що відчинив їм браму — і нічого. Він, Шешель, сміливо ступає прамбованим двором...

В покоях було тихо. Лише, коли поштарка гукнула, з бокової кімнати хтось муркнув: — умгу...

Поштарка вже стояла коло спини схиленої над столом особи і щось захльобуючись туркотіла йому.

До Шешеля повернулося молоде біляве обличчя пипового русака. Він підозріло оглянув Шешеля з голови до ніг, спокійно хитнув головою до нього й нахилився до столу, щось муркнувши: «осб заправляю пошту»...

А поштарка знову тягла назад Шешеля, запевняючи його, мовляв, який радий буде Євген Сімонович — начальник митниці, — коли дізнається.

Шешель мовчки механічно уминав господарчини вушки-пільмені, хоча їхнього смаку він не відчував; йому стукало до мозку: «Чому ото комендант так зиркнув на нього і не уважно взявся до якихось там паперів? Невже він має відомості?.. На кордоні повинні в першу чергу знати»...

Шешель намагався бадворити себе, але наспирлива пуга підступала до серця...

Коли явився супровідник, адже він таки поснідав захопленим од сакала шматком перепічки та холодною водою з гори, де паслись його шкапенята, — Шешель виплатив належні йому п'ятнадцять карбованців і попрохав у нього за проячку собі «на згадку» халата.

«Що він у латках і смердить, то нічого — знадобиться» — сновигала в голові думка.

Чи міг він пити чай, до якого так наспирливо запрошувала господарка?... Комендант не сховався йому з жахливого передчуття.

Та досить муки. В сінях зачувся брязкіт острога, і за мить на порозі стояв комендант.

Він був у новому одязі поручника, озброєний. За ним визирнуло троє чубатих козаків.

Шешель зомлів... А поручник суворо промовив до господарки:

— Ну, шановна Маріє Ігнатівно, я мушу зробити вам неприємність — забрати вашого гостя!

О, який то був жахливо погрозовий і роздрапований тон!..

Господарка од переляку застигла з пропягнутою рукою до стільця, куди було намагалася запрохати коменданта підсісти скуштувати запашних вušок...

Шешель почував, що кров втекла від його обличчя і одубіло ество...

Не даремно серце відчувало...

Та вмить поручник зареготав, зухвало спупнув до Шешеля, дружньо списнув його в обіймах, кілька раз почоломкав і, вишкіривши зуби до господарки, промовив:

— А ви що-ж гадали? Я, комендант форту, дістаю що-місяця дванадцять карбованців мешкальних на гостини подорожніх... а гостив два року тому лише консула, що проїздив до Кашгару, то хай у мене має припулок наш дорогий гість...

Він звернувся до козаків, і ті увійшли до кімнати забрати багаж подорожного...

На трюх не вистачало.

— От так багаж! — реготав поручник, взявши мезинцем за держак шешелів саквояжик. А я гадав, що,

принаймні, дві скрині... Хе, та ви по-військовому, по нашому, не так, як сім'я консула, що мала на душу по п'ять скринь...

Козаки теж співчутливо усміхалися в бік Шешеля і задоволено винесли «багаж».

Поручник, вже навздогін козакам, наказав миттю покинути Євгенія Сімоновича, а сам доводив Шешелеві безглуздість оселятися десь серед гидких киргизів... Він запевняв, що лиш накаже своїм хлопцям, і Шешель матиме й туп кумису, скільки захоче. Та чого краще, — він сам з ним, Шешелем, поїде на кілька днів до киргизів, покаже йому ввесь Алай, добуде кращого кумису і «взагалі»... Чому-ж їхати до них? Він, поручник оренбурзького війська, нізащо не відпустить од себе Шешеля...

Напружені Шешелеві нерви розхристалися... його стягнуло кинути на шию цьому веселому комендантові... братньо почоломкати.

«Славний чоловіча!.. він не має жадних відомостей»...

Коли з'явився лагідний, з добрими сірими очима, Євгеній Сімонович, Шешель вже пірнув у вирій щасливих фантазій, навіяних спиртом, веселими оповіданнями поручника, безперервними наріканнями на долю Євгенія Сімоновича, якого так жорстоко покинула і втекла з помічником його дружина...

Коли Шешель прокинувся, він був у розкішній кімнаті, прибраній килимами та різними східними оздобами.

За стіною чув шелестовий звук грамофону, що стягнув жалібну кавказьку пісню.

«Що це — казка Шехерезади?» — міркував він, озирючи своє ліжко — чудову пахту і всю фарбисту кімнату... «Де я?» — пригадував він.

Двері одхилилися і поручник вже на підпиптку ніс у руці великий шкалик червоного напою.

— Пий, Павлуша, на похмілля неодмінно треба. Не-кпар, а не настоянка.

Шешель вихилив кислувато-солодке питиво. Йому знову спало весело. А ще дужче повеселішав, коли з'явився Євгеній Сімонович, поштарка з чоловіком — огрядним чорнявим землячком Шешеля, що виявилось за чаркою. Грамофон випинав веселі мелодії, а щент підпита компанія викаблчувала веселої, починаючи од наурської, рідної Євгенію Сімоновичу, до гопака й комарицької рідних пошпареві й Зіновію Тимофієвичу...

— Іхати тобі звідци? Та ти здурів! Знаємо,— шкільне вчення починається не раніш вересня... Ще маємо час... А на киргизів і иншу наволоч ще встигнеш надивитися, — ліз до нього наспирливий поручник.

Але п'яний розум не зраджував його. Шешель кожду мить відчував, що треба шукати виходу... «Не буде-ж опупто-о цілий вік сидіти?» Він пам'ятав, що волосся треба хварбувати кожні три дні, не менше... туп така спека... Він розумів необхідність як-найшвидче орієнтуватися, де він є...

— Завтра, — позавтрього коли хочеш, поїдемо до киргизів. Побачиш, як вони будуть до наших послуг!— гукав поручник, виливаючи до шешелевої пельки кухлик каламутних напоїв.

Організм вже не міг випримуваати алкоголю, і Шешель лежав колодою на своєму ліжку в комендантській спочивальні.

Люся, дев'ятилітній племінник поручника, що гостив туп на вакаціях, читав йому свої книжки, розповідав

про кадетський корпус, про жажливих начальників, до яких він не хтів би їхати на вчення цілий свій вік...

О, Шешель неодмінно піде з ним на гори ловити метеликів, оглянути бескиди, глетчери, рівчаки, свіжі квітки.

А в думці маячило: «Час фарбитися».

Коли Шешель із племінником коменданта йшли в гори, погоничі переганяли «за кордон» величезну отару коней, вантажених старим залізом.

«Дивно», — міркував Шешель, — «начальник митниці казав, що заліза не можна перепускати, а пут тобі цілий табунець». Він згадав екзотично вбрані кімнати Євгенія Сімоновича, його чудові різноманіпні напої та чарівні диковинні речі, — і це питання вже більше не набридало... Його більш цікавила місцевість. Дременупи опими горами, що праворуч, з-за верхів'їв яких маячили сніговий ланцюг Паміру — значить десь загинули. Майнули через річку і скелястими зугір'ями — десь серед голих гірських пустель подохнули з голоду. Не даремно оповідав поручник — п'ять день доброї їзди верхівця по той бік пустельно-скелястого кордону — не можна здибати жадного жипла... Хижаків, барсуків, вовків, леопардів, пигрів можна здибати... але поді шлях його самотньої мандрівки буде до їхнього шлунку...

Екзотика, невідомість того, що за скелястим кордоном, забрала до полону шешелів мозок. «Тут лишитися до осені? Повертатися до Івана Пепровича — на прокурора? Вештатися по-між киргизами? Ні, це було все сіре, як оте каміння, що облямовує річку з рудою водою, нудне, як марудне життя киргиза...

А пам, за тою закордонною скелястою пустелею, було щось невідомо привабливе, що могло одкрити

йому новий світ. Тут — або розбещена п'янка, свиняче живописання, а захочеш далі щось вигадувати, метекувати проти цієї розбещеності — викриптя тебе й каторга, Сибір, а може й... на мить в його мозкові майнув образ закатованих з новели. Адже зараз військовий час!

Люся-хлопчик сіпав Шешеля за рукав і стягнув показати йому, як іде з долини на гору вода.

Метекування було перервано, і Шешель з цікавістю оглядав довжелезний з кінське корито ярчик, що гадюкою виповзав звідкись з долини, підіймався все вище й вище, досягаючи в деяких місцях кілька сот метрів над безоднею, звідки йшов початок цього ярчика... Вода була чиста, мов кришталь, і коли Шешель пив з неї — він бачив свої вуси, брови... Їх час фарбувати... він це вспигне зробити, доки Люся буде бігати за лапчастими чугуновими метеликами.

Як швидко зчезає фарба од цієї непереможної спеки, що попроюється розпеченим камінням навкруги.

«Фарба німецька», — метекував Шешель, розчісуючи гребінцем брови й, зіперши порошок, обережно нафарбовуючи їх... «Хемик, що її вигадував, певне не уявляв такої спеки, що виїдає за пару днів все чисто... Шешель усміхнувся, згадавши етикетку «гарантовано на два тижні» і часи свого перебування на Україні, де таки дійсно ці два тижні фарба привала чудово...

Коли поверталися до форту, Люся мав не один десяток різнокольорових метеликів з крильцями завбільшки добрих пару замурзаних долонь дорослого киргиза.

У дворі форту вже було посідлано десяток коней, біля яких весело сновигали козаки. Їм, певне, теж була

приємна мандрівка «до киргизні»... Адже вони матимуть там всього «до-схочу»... А їх начальник хіба перечитиме їхнім бажанням?

Коли козацькі коні подались вихором, виявляючи один перед другим їздецький хист, — поручник, сприяючи свого «арабського», гукав до Шешеля: «Ого, Павлуша! Та ти молодець; примаєшся в сідлі немов справжній їздець»... А коні, радіючи з такої розваги, що дасть їм набігати по душі, мчали віпром. Коли шлях заступила гора, по голому кам'яному похилу якої треба було рушати, коні й туп ледве упримувались їздцями; тим хпілось довести своїм господарям свою здатність погарцювати й по цьому голому спрімкому узбігу. Але спад поринав просто до глибочезної річки з жовтою водою, і їдці не ризикували зухвалістю своїх тварин... Не дарма-ж туп загинуло четверо козаків за ці останні два роки! Проте, коли вибрались на луки, верхівці мчали хортами на всі заставки.

Сонце вже сіло, і з-за гір хутко сунула чавунова тінь, — вершники доскочили киргизького шапра...

Тубільці вже чекали на «дорогих гостей». Таке тупотіння й гомін був знайомий киргизам лише в байрам, коли вони утворювали гонипву своїми найкращими кіньми...

Перекладач — папарин-козак щось грізно наказав сполоханим степовикам, і десятки людей кинулись до коней.

За мить Шешель і поручник були вже в шапрі... Козаки десь зникли по інших шапрах.

«Яке багатство!» — озираючи шапро, міркував Шешель, доки поручникові, що простягся на шовковій ковдрі, киргиз скидав чоботи.

Киргиз, спягнувши один, дмався над другим, а поручник, спримуючи себе, щоб не зареготапи, що - сили вперся в коліно того і, захиливши п'яту, ніби намагався випягти ногу з халяви... Врешті він пустив ногу, і киргиз котком берекицнувся гепь до другого кінця шатра... Поручник реготав од своєї вигадки, а киргиз ніяково тер звихнуту шию...

Два невеличких бордюги кумису були до послуг Шешеля й поручника, а на порозі вже чекав з чаєм і чистими п'ялами господар. Він низько вклонився поручникові і поставив перед ним принесене...

— Це для нас спеціально бережуть, — гукнув поручник до Шешеля, загрибіши купку льодових ласощів... — Головне з цим бидлом — це спрогість, суворість. Треба, щоб вони завше пам'ятали: ми начальство для них... инакше...

До шатра внесено тарілки з м'ясом і рисом.

— Для нас виключно зарізали барана, — продовжував до Шешеля поручник. — Для козаків теж зарізали, будь певен... Та вони й не те матимуть! — Поручник загадково підморгнув до Шешеля і запитав. — Хочеш?..

Кров хляснула Шешелеві по обличчі, і він замотав головою. Удавав веселого, але кисла усмішка кривила вуста.

— Так, правильно, при козаках незручно. Хай иншим разом, — зауважив поручник, ніби засоромившись.

— Ти знаєш, я отут вже при роки. Лише чого захочу — скажу козакам — і вмент є... Ти знаєш, їх, цих шатрів, на Алаї більш, як пияча, десяток пияч людей і сотні тисяч коней, мільйони овець... Що для них вівця чи десяток, а то й сотня коней? Ось завтра оглянемо їх оселі, побачеш.

Коли засипав, Шешель ледве чув — десь серед тиші ночі пхикав жіночий голос.

Коли сонце підвелось і Шешель з поручником, напившись «старого» кумису, вийшли з шатра, їх вже чекали козаки з посідланими кіньми.

Господар шатра виніс ще дві вовняних подушки і приладнував до сідел поручника й Шешеля. Начальству треба ще м'якше, як козакам, що лиш по одній подушці попримотували до примітивних киргизьких сідел.

Трбох козаків не виспачало; решта ніяково поглядала на поручника, але той, підморгнувши старшому, запитав:

— Що ще не приїхали, сперви, заспалися?..

Козаки зареготали.

Козак-плумач щось наказував сивому господареві, помахуючи перед ним пужалном нагаю.

Киргизькі коні що-сили гнали навперегін. Нагаї верхівців ляскали по боках, і шустрі тваринки брали приступом яри, узгір'я та, плутаючися у високій праві, намагалися випередити одна другу... Так бажали вершники.

Ось ще один ярчик, пригорок і там біля шатра ди-станція перегонів. Козаки, мов навіжені, підстрибували на своїх тваринах, що сили полосували по боках, кряжах шиї і головах своїх «недоладніх» бігунців. Кожен намагався бути спереду, доскочити першим.

Але по узгір'ї конячина поручника брязнула на бік, і їздець, зухвало стрибонувши через неї, стояв біля пригорка. Поручник вишкірив зуби і задоволено сміявся, побачивши, як один козак покопився у праву, коли того буланій коник занурився в ярочок і миттю простяг ноги.

Коли підтюпцем під'їхав Шешель, поручник стояв біля своєї конячини, що розтягнулась на праві, і зі всієї мочи хлистав її нагаєм по голові.

З кожним ударом конячина здригувала ногами, совала головою, ніби намагаючись захиститись од катування. Врешті вона випягнулась, і кров порснула з рота.

Поручник мапюкав «проклятих» киргизів, що дали, — певне, умисне, йому таку шкану, а козак, верхівець буланої, що теж не ворушилась під пригорком у праві, — в далені десь, надібавши біля шатра киргиза, стьобав його нагаєм, гримаючи на того...

Врешті киргиз відхилився і помчав на сторону...

Поручник наказав козакам покурити, а сам почав розповідати Шешелеві, як треба приматись на сідлі, щоб не впассти, коли конячина схибне.

Збоку на киргизьких конях під'їхало троє козаків.

— С...с-и! — вилаяв поручник. — Гулять — гуляйте, але просипати, вашу м...?

Козаки прохали пробачити, випягшись перед ним. Поручник змилювався, шпорхнув одного з них пужалом у пузо і зареготавши запитав: — Хоч гарні були?..

— Так точно! — заревіли пі в один голос. Вони тупими поглядами їли начальника.

— Вольно... молодці! — пробачив їм поручник.

Киргиз привів пару коней. Його обличчя було скривавлене. Він рукавом намагався ніби спинити сочіння червоної рідини з розсічених щелепів і ще більше розмазував по обличчю.

Козак з буланої хлбоснув його по спині нагаєм і мопнув рукою, щоб той ішов під три чорпи...

Коли нові коні були посідлані — подорож привала дає, аж поки не доскочили до великих табунів.

Миттю козаки зігнали киргизів і за півгодини мотузами половили з табунів кожному бажану коняку.

Отари овець, шапра, купи киргизів, чай, кумис, смажена баранина, плов, запобігливі жахливі погляди господарів, за кожен лемехуватий рух, брудну п'ялу, погано прилажену подушку — щедрі дарунки нагаїв, — все це калейдоскопом мигтіло перед очима Шешеля. Йому було чогось соромно. Часом мороз, що проймав його єство, змінявся палом... Цей день йому здавався за вічність. А другого дня, коли було загнано козаками ще проє коней і з купи зігнаних, щоб постачити свіжих коней, киргизів — один киргиз сів біля нагло подохлого білого бігуна й тихо ридав, — Шешеля замакіп-рилось.

Киргиз не звертав уваги на нагаї, що сипалися на його плечі, що розпанахали його плохенький бурнус на спині. Він запулив руками обличчя й тихо вив...

Шешель уже не міг стримуватися. Він забув, що повинен грати ролю такого-ж, як і всі «уруси», жорсткого, що любить «веру, царя і отечество», що розуміє допримування авпорипету «уруса» серед півдикунів киргизів. Шешель злегка торкнув поручника за плече премп'ячою рукою і, удаючи сміх, промовив: — досить... накажи, хай кине лупцювати... Все одно те дерево не проймеш... Тоді киргиз підвівся й кинувся поручникові до ніг, щось лопочучи...

Тлумач переклав коменданту: «прохає пробачити, бо це загинула його остання найкраща кровна кобила, що брала приз...

Шешель стояв очманілий. Знайоме обличчя. Мозок миттю перегорнув у себе догори всі згадки. Так, це він... Це дядько-киргиз, той, що usługовував йому

в час першої ночівлі при переїзді... Той, що грав йому чудову осину пісню...

Киргиз дивився на Шешеля жахливо здивованими очима... У його погляді була непереможно безнадійна пуга й докір, що обнявся з невиразно прихованою ненавистю.

Шешель дико усміхнувся, ніяково хитнув до нього головою й пішов слідом за поручником... Він був немов п'яний...

За його віками гіркий бризк сліз серпанком закрив очі...

Ночували повернувшись у першому шатрі. Ранком за шатром чувся лемент. Когось полосували, хтось гикав і тупав ногами. До шатра увійшов захеканий ніби од якоїсь важкої роботи плумач...

— Що там знов? — запитав поручник, натягаючи чобіт.

— Так що вівса не давали коням, — відповів той, — і я наказав випороти, вашбродь...

— Правильно!.. Воно, конечно, у киргизів де-ж візьметься овес, але повинні заздалегідь попурбуватися і припаси; хіба-ж не знали, що ми можемо приїхати?..

* * *

Поночи скажено мотався віпер... Дощ безперестанку полоскав степ, каміння і десяток верхівників. По голому узбігю вже не можна було верхи; назирці, один за одним, міцно примаючись за повіддя, вони тупцяли поруч своїх коней.

Шешель був мов хлюща; легка одіж кригою прилипла до тіла. Здавалось, ході не буде кінця. Темінб

жахливої нічної негоди час од часу розтинала блискавиця, показуючи, що коні чуттям ідуть певною дорогою. Іноді деякі з них сковзались, але, впавши навколішки, не давали слизькому стягнути туди, вниз, у провалля, де глибока річка, де загинуло за ці два роки четверо...

«Що, коли-б чудо? — майнула химерна думка у замороженій голові Шешеля, — і всі ці покопилися в провалля»?!

Та розумна пварина, врешті, вивела на рівний шлях.

Миттю вихором крізь безперестанне дощове хлюскання облич верхівці доскочили форту.

Передягнулися в сухе. З'явився Євген Сімонович, поштар... Напої знову полилися у пельку, розганяючи по організмові заспиглу кров.

Алкоголь вже не впливав на Шешеля. Його метекунвання точилися біля киргизів, каторги, невідомості країни по той бік кордону... «Головне, це треба якнайшвидше»... Адже у нього хварби лишилося не більше, як на при рази.

О, коли мозок горить, шукаючи виходу, і під впливом наркозу розкриваються всі клітини півсвідомого і позасвідомого — він знайде раду...

Тож не диво, що на запит Шешеля приглянутися, що воно ото за люди живуть по тім боці, що воно за хінці в напурі, а не в книжках — адже-ж сором буде, коли повернеться до своїх, а ті, дізнавшись про його перебування поблизу їх самих, не бачивши їх, назвуть його дурнем, — поручник сказав: «Правильно! Зроблю. Поїдеш і туди, — подивишся». А Євген Сімонович додав: «Хоч завтра». У нього, бач, проходить табунець до Кашгару; він може наказати перевезти.

— Тільки на два тижні. Не більше... а то ми тут повиздыхаємо від нудьги... Назад теж цим табунцем... а коли хоче, поручник вишле за ним козаків.

Так, так, завтра... Завтра Шешель вже не бачитиме цих людей, цього краю, де так все дивно збудовано, в яким невідомо—хто люди, де скопина, хто худоба, де річі... де невідомо, що з тобою завтра може статися, що з тобою можуть зробити?..

Лише зазоріло, Шешель був на ногах... Серце двигало...

На дворі вже стояла конячка й верхівець сарп.

На той бік вже переходив табун коней без зверхнього ванпажу, але навантажених контрабандою під схилями півбочками сідел.

Козаки теж вийшли провести свого веселого, доброго гостя. Поручник чоломкався. — Швидше приїзди... та не валандайся з опією наволоччю, що їдеш з нею. Візьми нагая в дорогу... Хоча в тебе костур є — заспокоївся він.

— Не сумуй, Євгене... Адже я лише погляну, як живуть хінці й зараз-же назад... миттю назад, — белькотав пересохлим язиком Шешель до засмученого начальника митниці.

... До побачення!..

Всім було шкода юнака, що їде чомусь подивитися на замурзаних хінців...

Сонце вже підвелось над кам'яною пустелею. Воно полискувало на шешелевім чорнім контуші. Ще мить — і юнак зник за узгір'ям кордону.

А біля форту стояв поручник і дружно кивав рукою «до побачення».

Серце ще раз болісно стиснуло згадку про киргизів і спокійно почало своє органічне тукання; воно розлило по організму невимовну радість жагучо-солодкого напою... Шешель усміхнувся. Він ласкаво-любоглянув уперед, де за обрієм була невідома йому країна.

Але за мить всередині заворушилось гадюче нове до цього часу йому невідоме чуття... Він відчув, ніби відірвався від землі й лине у безвість...

Там, за горою, ззаду, лишилася країна, повна страждань жахливого гноблення. А він зі шпукарськими пригодами втікає від неї, залишає тих, що там...

Перед очима болісно замаячила його мандрівка з козаками до киргизів... У вухах чулось випля киргиза, що здригувалось під полоскуванням козачого нагаю...

Мозок спалахнув блискавичною жадобою помсти-діяння... А розум спускав до скроні:

Назад!...

Шешель сидів на сідлі мов під електричним поком...

«Його ніхто не бачить... Погоничі спереду... Ось сюди в лощину!»...

Миттю схопився з коня і мов навіжений подався межигір'ям ліворуч...

Мозок вже відкинув геть жах живопіння серед півдиких. Він палав. Туди—до них, до півдиких. Разом із ними, серед них добупи відважних і нищити, нищити все, все, що тхне піланчи урусом. Все, що гнітить людство, що тискає у кривавих пазурах мілбйони люду, сотки нації...

Десь в далені з-за гір ліниво ледве чулось глухе калатання каравану, що посувався на південь...